

*До 100 – річчя Житомирського державного
університету імені Івана Франка*

***ОСОБИСТІСНЕ ЗРОСТАННЯ
В УМОВАХ ТРАНСФОРМАЦІЇ
СУЧАСНОГО СУСПІЛЬСТВА***

Монографія

Житомир
Видавець О. О. Євенок
2020

УДК 159.923.2
О 72

*Рекомендовано до друку вченою радою
Житомирського державного університету ім. Івана Франка
(протокол № 8 від 29 вересня 2019 року)*

Рецензенти:

В. О. Моляко, дійсний член НАПН України, доктор психологічних наук, професор, завідувач лабораторії психології творчості Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України;

Р. В. Павелків, доктор психологічних наук, професор, перший проректор Рівненського державного гуманітарного університету;

Ж. П. Вірна, доктор психологічних наук, професор, декан факультету психології Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки.

О 72 Особистісне зростання в умовах трансформації сучасного суспільства: монографія / Ред. колегія: Т. В. Коломієць, Т. Ю. Кулаковський, Г. В. Пирог; за науковою редакцією професора Л. П. Журавльової. – Житомир: Вид. О. О. Євенок, 2020. – 308 с.

ISBN 978-966-995-055-0

У колективній монографії «Особистісне зростання в умовах трансформації сучасного суспільства» розглянуто питання, які пов'язані з проблематикою розвитку особистості на тлі різних контекстів функціонування сучасного соціуму. Розкриваються етнічні та екологічні аспекти особистісного зростання, психолого-педагогічні чинники розвитку людини на різних вікових етапах її дорослішання, особливості професійного становлення у сучасних умовах. Висвітлюються нові проблеми узгодженості технологій та психіки в контексті сучасного науково-технічного розвитку.

Для науковців, психологів, педагогів, соціологів, екологів, докторантів, аспірантів, студентів, а також широкої читацької аудиторії.

The collective monography “Personal development in conditions of modern society transformation” is addressing questions connected to problems of personality development in different contexts of modern society. The ecological and ethical aspects of personal growth were described as well as the problem of personal and professional development in conditions of modern society. New problems of coherence of technologies and psyche are elucidated in the context of modern scientific and technological development.

This work will be of use for scientists, psychologists, educators, socialologists, ecologists, undergraduate and postgraduate students and for a wide audience of non-professional audience.

УДК 159.923.2

© Кол. авторів, 2020

© Кафедра психології розвитку та консультування
Житомирського державного університету імені
Івана Франка, оригінал-макет, 2020

ISBN 978-966-995-055-0

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА (Л. П. Журавльова)	5
РОЗДІЛ 1. СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ВИМІРИ ОСОБИСТІСНОГО ЗРОСТАННЯ	7
1.1. Етнічна ідентичність та особистісне зростання (Л. П. Журавльова, О. Г. Шмиглюк)	7
1.2. Екологічна свідомість як умова особистісного зростання підлітків (Т. В. Можаровська)	34
1.3. Екологічне ставлення до Іншого як основа особистісного зростання в юнацькому віці (Т. В. Коломієць)	47
1.4. Екологічне ставлення до себе як основа особистісного зростання (А. І. Литвинчук)	65
1.5. Неформальна субкультура як чинник особистісного зростання молоді (Н. В. Мужанова)	84
РОЗДІЛ 2. ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГІЧНІ ЧИННИКИ ОСОБИСТІСНОГО ЗРОСТАННЯ	95
2.1. Психологія чесності: передумови й розвиток (Л. О. Котлова)	95
2.2. Психологічні особливості розвитку навчальних здібностей у підлітковому віці (І. В. Кирильчук)	117
2.3. Розвиток творчої особистості в процесі літературної діяльності (І. А. Гречуха)	133
2.4. Внутрішній конфлікт особистісного зростання в юнацькому віці (Т. М. Шапран)	149
РОЗДІЛ 3. ПРОФЕСІЙНЕ СТАНОВЛЕННЯ У СИСТЕМІ ОСОБИСТІСНОГО ЗРОСТАННЯ	166
3.1. Психологічні особливості професійного самовизначення старшокласників, які виховуються у родині та соціальних закладах (Г. В. Пирог, Д. О. Коробко)	166
3.2. Сучасний стан та напрями вдосконалення профорієнтаційної роботи практичних психологів закладів освіти (Г. В. Пирог, Н. М. Шикирава)	187
3.3. Психологічні особливості та проблеми професійного становлення студентів-психологів (Г. В. Пирог)	192
3.4. Психолого-типологічні особливості студентів як чинник мотивації навчання в магістратурі (О. А. Мірошниченко, О. П. Гуцуляк)	201
3.5. Підприємливість як наукова категорія психології розвитку (Т. Ю. Кулаковський)	215
РОЗДІЛ 4. МІЖДИСЦИПЛІНАРНІ ТЕХНОЛОГІЇ ВДОСКОНАЛЕННЯ ТА САМОВДОСКОНАЛЕННЯ ОСОБИСТОСТІ	233
4.1. Проблематика узгодженості технологій та психіки в контексті сучасного науково-технічного розвитку (Ф. А. Дончев)	233
4.2. Когнітивно-поведінкові та фармакологічні методи вдосконалення психічного компоненту особистості (Ф. А. Дончев)	258
4.3. Корекція міжпівкульної взаємодії як основа розвитку пізнавальних процесів молодших школярів (А. В. Шаюк)	274
ПІСЛЯМОВА (Л. П. Журавльова)	288
ЛІТЕРАТУРА	289

1.2. Екологічна свідомість як умова особистісного зростання підлітків

Проблема свідомості в психології постає як одна з базових та основних, первинних проблем вивчення особистості людини. Психологія сьогодні не може вивчати формування та розвиток, становлення індивіда без якісного аналізу його внутрішнього світу, практичної діяльності та поведінки, взаємодії з оточуючим середовищем. Сфера людської свідомості пов'язана зі здатністю людини абстрактно мислити, критично оцінювати та практично діяти в об'єктивних умовах.

Історично свідомість розглядається як умова перебігу психічних процесів (В. Вундт); взаємозалежність індивідуальної та соціальної свідомостей (Е. Дюркгейм, Є. В. Де Роберті, М. Хальбвакс та ін.); поєднання психічних функцій, здібностей, якостей особистості; рівень відображення оточуючої дійсності (К. Маркс) (Леонтьєв, 1975).

Наразі наукова психологія описує будову, механізми, фактори, особливості розвитку індивідуальної та суспільної свідомостей, які у філо- та онтогенезі пов'язані з рефлексивною здатністю індивіда та розвитком мислення (Немов, 2001, с. 137). Розглядаючи свідомість у її розвитку, зазначимо, що останній описується, як зміна психічних процесів, що характеризується їх закономірністю та незворотністю, проявляється у кількісних, якісних та структурних перетвореннях (Петровский, 1990, с. 294) прогресуючі або регресуючі послідовні і необоротні кількісні і якісні зміни психіки (Ломова, 1983, с. 386); виникнення системних психологічних новоутворень (Божович, 1997), якісно нових утворень та функціонування психічної системи на новому рівні (Анциферова, 1978, с. 3-20).

Розкриваючи психологічну сутність феномену екологічної свідомості, варто зазначити, що екосвідомість широко вивчається в межах екологічної психології та виступає предметом її вивчення. Основним поняттям екологічної психології є категорія свідомості. З позиції екологічної психології свідомість розглядають як таку, що наділена екологічним змістом (Скребець, 2004, с. 6-7).

Поняття екологічної свідомості багатогранне: воно містить у собі розуміння та оцінку людиною своїх можливостей у взаємодії з оточуючим середовищем для задоволення потреб та визначення меж дозволеного антропогенного впливу, врахування наслідків свого втручання у глобальні процеси, пізнання себе як елемента екологічної системи, невід'ємної частини оточуючого Світу. Екологічна свідомість

реалізується через почуття, мотиви, інтереси, вчинки, дії, цінності та діяльність. При цьому, найвищим продуктом діяльності екологічної свідомості виступають цінності, що відображають людину у протиставленні себе оточуючому світу та як суб'єкта, який є невід'ємною частиною цього ж світу (Глебов, 2008, с. 76, 94).

В силу того, що зміст екологічної свідомості змінювався впродовж усієї історії розвитку людства, вона має достатньо глибокі корені свого розвитку і, відповідно, жорсткі механізми відображення екологічної реальності. Обумовлені історично, інтегровані у сферу несвідомих процесів механізми, повинні бути усвідомлені, проаналізовані та змінені самою людиною (Можаровська, 2018).

Екологічну свідомість доцільно розглядати, як сталий особистісний конструкт, наділений відповідними особистісними смислами, ціннісними орієнтаціями, емоційними станами та мотиваційною спрямованістю, що проявляються у відповідній екоатрибутивній поведінці (Можаровська, 2018). Увагу привертає не навколишнє середовище, а його відображення у свідомості особистості, викликаючи відповідне мислення, відчуття, переживання, що наділені екологічним змістом, відносно екологічності дійсності, а також сама людина у своєму життєвому середовищі (Скребець, 2004).

Існують різні підходи до визначення екологічної свідомості. Так, екологічну свідомість визначають як сукупність екологічних уявлень, існуючого ставлення до природи, а також відповідних стратегій та технологій взаємодії з нею (Глебов, 2008; Льовочкіна, 2003; Скребець, 1998); глибинне усвідомлення взаємозв'язку та взаємозалежності природи та особистості (Реймерс, 1992, с. 254); сукупність уявлень, позицій, стратегій поведінки, спрямованих на збереження та захист природних об'єктів (Борейко, 2001, с. 190); вищий рівень психічного відображення природного, штучного, соціального середовища та свого внутрішнього світу; відображення місця та ролі людини в екологічному оточенні (Льовочкіна, 2003).

Л. П. Журавльова та М. К. Романова (Л. П. Журавльова, М. К. Романова, 2013) визначають екологічну свідомість як специфічну форму суспільної та індивідуальної свідомості, особливістю якої є психічне відображення штучного довкілля та природного середовища (зокрема, людини як невід'ємного елемента екосистеми), внутрішніх світів (власного та Іншого); рефлексія, переживання щодо місця і ролі людини в світі Природи; здатність до відповідних саморегуляції та побудови ставлень у системі «Я – Світ» (Романова, 2015, с. 7).

Сьогодні загальноприйнятим є виділення трьох основних типів екологічної свідомості: антропоцентричний, біоцентричний та екоцентричний типи (Давидов, 1992; Львовичкіна, 2003).

Актуальним та нагальним залишається питання забезпечення належних умов для розвитку екоцентричного типу екологічної свідомості суспільства загалом та особистості зокрема. Така зміна домінуючого сьогодні антропоцентризму можлива при докорінній перебудові світогляду суспільства. І якщо світогляд – це узагальнена система поглядів на світ у цілому та своє місце в ньому зокрема (Глебов, 2008, с. 75), тоді екологічну свідомість доцільно розглядати як важливу функцію формування світогляду людини.

Особливості взаємодії, взаємовпливу та взаємозалежності особистості та середовища варто розглядати з позиції розвитку екологічної свідомості, адже, як зазначають С. Д. Дерябо та В. А. Ясвін, умовою розвитку екологічної свідомості є включеність особистості у світ природи та у середовище, що означає безпосередній вплив середовища на розвиток екологічної свідомості людини та участь людини у раціональному перетворенні середовища (Дерябо, 1996). При цьому соціальне, природне та особистісне середовище є Світом людини, яке зумовлює, підтримує, продукує розвиток та зростання особистості.

Критичний аналіз підходів до визначення екологічної свідомості дозволяє визначити останню як суб'єктивне відображення особистісного, соціального та природного середовища, як єдиного неподільного Світу людини, що проявляється у екологічно спрямованій (екоцентричній) поведінці особистості.

Широкоаспектність екологічної свідомості, яка проявляється на всіх рівнях взаємодії людини та середовища (мікро-, мезо- та макрорівнях), обумовлює зміни домінуючих установок та виражених способів поведінки на усіх стадіях її розвитку: глобальній (відображення загальних законів взаємодії людства, біосфери та неживої природи), регіональній (залежність життєдіяльності людини від кліматичних та геологічних умов) та локальній (спрямована на умови проживання та діяльності людини) (Глебов, 2008, с. 77).

Рівні прояву екологічної свідомості у межах середовища зображено на рис. 1. На мікрорівні розвиток екологічної свідомості забезпечується власним особистісним середовищем за рахунок розвитку індивідуальних процесів, що сприяють становленню екологічної свідомості і закладаються у сім'ї.

Розвиток екологічної свідомості на рівні розвитку особистісного середовища відбувається в нерозривному зв'язку з соціальними та

природними умовами, які реалізуються на, відповідно, мезо- та макрорівнях. Спільним для обох типів екологічного середовища (соціального та природного) є реалізація компонентів екологічної свідомості, які мають соціальне та природне спрямування та вираження відповідно.

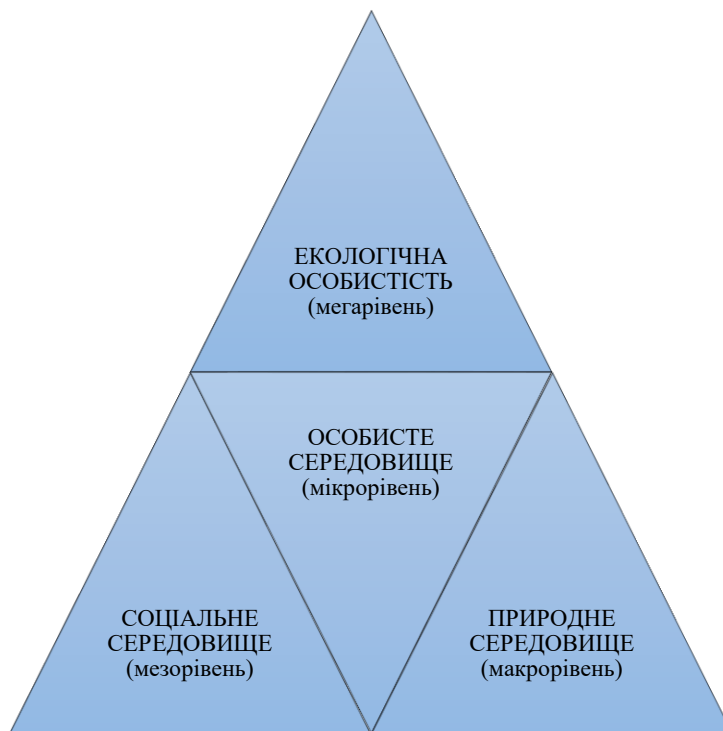


Рис. 1. Рівні прояву екологічної свідомості

Незважаючи на одномірність наповнення даних типів середовища, їх розміщення знаходяться на різних рівнях. Проте це не є причиною вважати природне середовище більш значущим, порівняно з соціальним. Соціальне середовище є значно звичнішим для будь-якої особистості. Натомість природне середовище, незважаючи на щоденну практичну взаємодію з ним особистості, як правило, потребує корекції у виробленні екологічно спрямованої поведінки.

Найвищий рівень розвитку екологічної свідомості – мегарівень – є вершиною розвитку феномену, якому притаманна суб'єктна включеність у зовнішній світ (природний та соціальний), адекватний збалансований розвиток всіх компонентів екосвідомості, екологічна поведінка, що, зрештою, свідчить про сформованість екологічної особистості.

Відтак, структуру екологічної свідомості складають уявлення (індивідуальні та групові) про взаємозв'язки в системі "Людина – Світ" та в самому середовищі; суб'єктивні (особистісні) ставлення людини до навколишнього середовища; відповідні стратегії та тактики взаємодії

людини з оточуючим Світом; збалансованість її компонентів (Глебов, 2008, с. 94).

Визнаючи, що особистісне ставлення до будь-чого формується шляхом побудови перцептивного образу об'єкта сприймання, переробки отриманої інформації про певний об'єкт та безпосередньої практичної взаємодії з даним об'єктом (Дерябо, 1996), вивчення екологічної свідомості здійснюється шляхом аналізу параметрів суб'єктивного ставлення індивіда до навколишнього середовища у таких сферах психіки, як емоційна (емпатія, симпатія, антипатія); пізнавальна (середовище як об'єкт пізнання і як умова буття людини); поведінкова або практична (стратегії та тактики безпосередньої практичної взаємодії з навколишнім середовищем).

Вперше, історичний аналіз ставлення особистості було здійснено у роботах О. Ф. Лазурського, який проаналізував 15 груп ставлень особистості (у тому числі ставлення до природи та тварин). Ідеї О. Ф. Лазурського (Лазурский, 1924), були розвинені В. М. Мясіщевим (Лазурский, Франк, Мясіщев, 1995) в межах психологічної концепції ставлень особистості, де ставлення до природи (як і інші ставлення) охарактеризовані через показники їх параметрів: базових (модальність, інтенсивність, широта, стійкість) та похідних (домінантність, активність, когерентність, емоційність, узагальненість, принциповість, усвідомлюваність) (Ломов, 1984, Мясіщев, 1995).

Розвиток екологічної свідомості забезпечується актуалізацією її структурних компонентів: когнітивного (виражається особливостями мислення по відношенню до себе, сприйняття себе невід'ємною частиною Світу на рівні особистісного світу; сприйнятті середовища, як єдиної системи існування суб'єкта на рівні соціального світу; виражається через екологічне мислення, екологічну пам'ять, екологічну увагу, екологічну уяву та екологічне сприймання на рівні природного світу); емотивного (екологічність емоцій та аутоемпатія на рівні особистісного світу; емпатійне ставлення до соціуму; суб'єктне емоційне включення в процес взаємодії зі світом природи); потребово-мотиваційного (екологічне батьківське ставлення як мотивація особистості; соціальні екологічні потреби як власна мотивація; потреба у взаємодії з природою), ціннісно-сміслового (екоцінності як частина смислової сфери особистості; інтеріоризація суспільних екологічних цінностей; екоцентрична спрямованість на світ природи) та конативного (екоцентрична поведінка у взаємодії зі Світом) (Можаровська, 2018).

Таким чином, необхідним є вивчення картини Світу, сприйняття та відображення умов розвитку особистості (когнітивний компонент), власне особистісне ставлення до навколишнього середовища (емотивний компонент), актуалізація особистісних потреб та інтересів, постановка цілей та мети взаємодії з середовищем (потребово-мотиваційний компонент), ціннісні орієнтації та систему особистісних смислів (ціннісно-смысловий компонент), стратегії та тактики особистісної взаємодії людини у навколишньому середовищі (конативний компонент). У свою чергу, виявлення особливостей розвитку зазначених компонентів у свідомості підлітків, дозволяє встановити особливості розвитку екологічної свідомості особистості, що виховується у деструктивній сім'ї.

Розвиток екологічної свідомості у підлітковому віці виступає умовою та запорукою особистісного зростання підлітка. Підлітковий вік прийнято вважати кризовим етапом життя людини, першим перехідним періодом від дитинства до зрілості, у якому зосереджуються джерела подальшого становлення, розвитку та зростання особистості.

Спираючись на дослідження розвитку екологічної свідомості (Глебов, 2008; Дерябо, 1996; Львовичкіна, 2003; Медведев, 2001), а також враховуючи загальні особливості, умови та механізми розвитку особистості підліткового віку, можна виділити наступні особливості екологічної свідомості зазначеного вікового періоду.

Так, встановлено, що молодший підлітковий вік вважається найбільш сприятливим для цілеспрямованого формування екологічної свідомості з високою інтенсивністю взаємодії з навколишнім середовищем. На цьому етапі проявляється пізнавальний інтерес до довкілля та потреба у прямій взаємодії з природою, що стає запорукою сприятливих умов для формування екологічної поведінки. У цей період відбувається виділення природних об'єктів та елементів навколишнього середовища у сферу референтних Інших, а також зберігається непрагматичний характер ставлень до природних об'єктів. С. Д. Дерябо та В. А. Ясвін зазначають, що у період молодшого шкільного віку рівень інтенсивності непрагматичного ставлення до природи та зовнішніх об'єктів є максимально високим, порівняно з іншими віковими етапами (Дерябо, 1996). Так, молодший підлітковий вік є найбільш сприятливим для побудови системи ставлень до світу природи та розвитку стратегій взаємодії з природним середовищем.

Середній підлітковий вік характеризується зниженням пізнавального інтересу до світу природи. Натомість розвивається потреба у взаємодії з іншими людьми (Дерябо, 1996). Відповідно, на

цьому етапі формуються особливості взаємодії підлітків зі світом людей та стратегії взаємодії у соціальному середовищі. С. Д. Дерябо наголошує на необхідності збереження інтенсивності непрагматичного ставлення до природи, що виробився у молодшому підлітковому віці, та необхідності закріпити його шляхом передачі знань про навколишній світ та зосередження на організації участі підлітків у сфері формування стратегій і технологій екологічної діяльності.

Старший підлітковий вік вважається критичним, а тому С. Д. Дерябо та В. А. Ясвін визнають його найбільш психологічно складним етапом формування екологічної свідомості. У цьому віці автори виявляють домінування об'єктивного уявлення про світ природи та максимальний прояв прагматизму по відношенню до неї. Чітко виокремлюються групи дітей, які характеризуються високоінтенсивним ставленням до світу природи і відрізняються від більшості однолітків за характерними ознаками екологічної свідомості. Як вважають С. Д. Дерябо та В. А. Ясвін, у цей період видозмінюється суб'єктне сприйняття об'єктів зовнішнього середовища: суб'єктно спрямована діяльність змінюється на об'єктну установку по відношенню до оточуючого середовища (Дерябо, 1996). При збереженні елементів суб'єктифікації на цьому етапі вона вже не є визначальним фактором у ставленні до зовнішніх об'єктів, а інтенсивність цього ставлення є найнижчою серед всіх періодів онтогенезу. У цьому віці змінюється сфера прояву ставлення до навколишнього середовища, коли притаманний підлітку прагматизм реалізується в практичній сфері.

Таким чином, розгляд розвитку екологічної свідомості дозволяє констатувати зміни у включеності особистості підліткового віку у Світ природи та соціального оточення від інтенсивно непрагматичних суб'єктних ставлень у молодшому до прагматичних об'єктних у старшому підлітковому віці.

Враховуючи теоретичний розгляд феноменології екологічної свідомості, загальні закономірності, психологічні особливості становлення та індивідуального розвитку особистості підліткового віку виділено основні структурні компоненти екологічної свідомості: когнітивний, емотивний, потребово-мотиваційний, ціннісно-смысловий, конативний (рис. 2).

Виділені компоненти екологічної свідомості не можуть розглядатися окремо один від одного. Навпаки, розвиток екологічної свідомості обумовлений взаємозалежністю, взаємовпливом та взаєморозвитком усіх зазначених компонентів у рівній мірі.

Виділені компоненти екологічної свідомості проявляються залежно від тієї системи ставлень у навколишньому Світі, що сформована особистістю. Ставлення особистості – це активний, свідомий, інтегральний, вибіркоковий та заснований на досвіді зв'язок особистості з різними сторонами дійсності, що існує у вигляді цілісної системи (Мясищев, 1995, с. 7).



Рис. 2. Взаємозв'язок компонентів екологічної свідомості

В. М. Мясищев виділяє три групи ставлень: ставлення людини до людей, до себе, до предметів зовнішнього світу (Мясищев, 1995; Слободчиков, 1995). Особистість виступає як структурована система стосунків, що узагальнює зв'язок окремих елементів навколишнього середовища з усією дійсністю в цілому. Ці зв'язки формуються під впливом суспільних відносин, якими, в свою чергу, особистість пов'язана з навколишнім світом (Аверин, 1998).

Екоцентрична спрямованість може проявлятися через відповідну систему емпатійних ставлень. Л. П. Журавльова розглядає емпатію як системне утворення, яке є структурним елементом більш складної системи «Я – Світ». Науковець виокремлює емпатійні ставлення як системи: система ставлень до людей та система ставлень до світу явищ і предметів (і до світу природи) (Журавльова, 2007, с. 69). У людини з високим рівнем екологічної свідомості добре розвинуті не лише емпатійні ставлення до оточуючих живих об'єктів: homoемпатійні, зооемпатійні, фітоемпатійні, – але й якісно сформовані квазіемпатія і аутоемпатія (Журавльова, 2007, с. 72-73).

Отже, окрім визначених вище компонентів екологічної свідомості, структура екологічної свідомості включає в себе систему ставлень

особистості до Інших людей, самого себе та до природи. Визначена система ставлень реалізується в межах, відповідно, соціальної, особистісної та природної сфер (рис. 3).

Екологічна свідомість є складним системним утворенням, що складається з двох підсистем: структурних компонентів та ставлень особистості до Світу. В рамках теоретичної структурно-динамічної моделі екологічна свідомість є системним утворенням, що складається з системи компонентів (когнітивний, емотивний, потребово-мотиваційний, ціннісно-смысловий та конативний) та системи ставлень особистості до Світу: соціального (екологічна свідомість визначається на рівні соціального середовища), самого себе (екологічна свідомість визначається на рівні особистісного середовища) та природи (екологічна свідомість визначається на рівні природного та штучного середовища) (Можаровська, 2018).

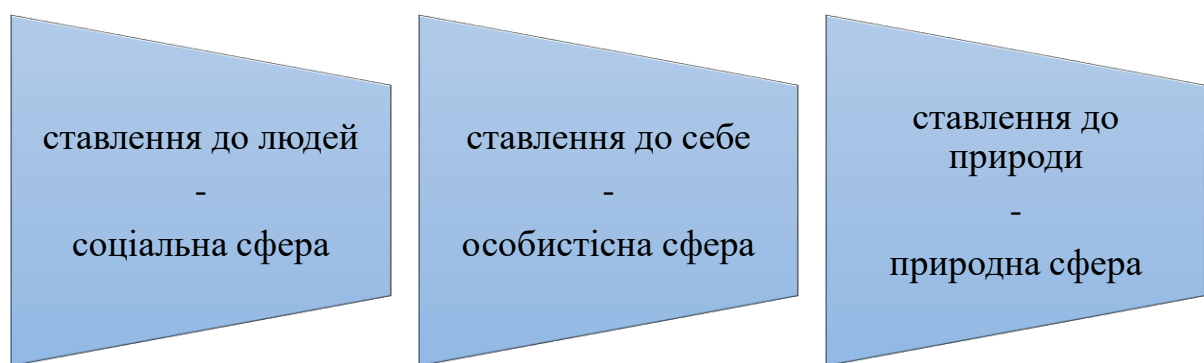


Рис. 3. Система ставлень особистості до Світу

Особистісна сфера відображає ставлення до себе (Я), думки, цінності, емоції, потреби підлітка, сформовані деструкціями сім'ї, інтеріоризовані у внутрішню картину Світу особистості. Екологічна свідомість розвивається внаслідок актуалізації особистісної рефлексії, критичності мислення та переоцінки цінностей. Компоненти екологічної свідомості у межах особистісної сфери підлітка розкриваються через усвідомлення себе невід'ємною частиною Світу (когнітивний), екологічність емоцій та аутоемпатію (емотивний), рефлексію екологічності батьківського ставлення (потребово-мотиваційний), екологічні цінності як частину смислової сфери (ціннісно-смысловий), екоцентричну поведінку (конативний).

Соціальна сфера особистості охоплює систему ставлень та міжособистісної взаємодії, які обумовлені соціумом і, зокрема, деструктивними характеристиками сім'ї. Розвиток екосвідомості здійснюється шляхом актуалізації почуття дорослості та

самоствердження підлітка у групі ровесників. Компоненти екологічної свідомості на цьому рівні проявляються через усвідомлення себе частиною системи «Я – Соціум» (когнітивний), емпатійне ставлення до Іншого (емотивний), соціальні екологічні потреби (потребово-мотиваційний), інтеріоризацію суспільних екологічних цінностей (ціннісно-смысловий), екоцентричну поведінку (конативний).

Природна сфера відображає особливості ставлень (прагматичність, егоцентризм) до світу живої та неживої природи, а розвиток екологічної свідомості відбувається внаслідок актуалізації суспільно значущої діяльності, зокрема, у ставленні до природи. Компоненти екологічної свідомості виражаються через мислення, пам'ять, уяву, увагу та сприймання з наданням значущості та наділенням екологічним змістом пізнавальні процеси (когнітивний), суб'єктне емоційне включення у процес взаємодії зі світом природи (емотивний), потребу у взаємодії з природою (потребово-мотиваційний), екоцентричну спрямованість (ціннісно-смысловий) та екоцентричну поведінку (конативний).

Процедурою емпіричного дослідження особливостей розвитку екологічної свідомості підлітків передбачено підбір психодіагностичного інструментарію; збір дослідницького матеріалу та його математичну й статистичну обробку; здійснення аналіз отриманих результатів. Загалом дослідженням охоплено 168 респондентів, з них 88 дівчат та 80 хлопців.

Психодіагностичний комплекс методик склали: методика діагностики міжособистісних відносин Т. Лірі – для дослідження домінуючого типу ставлення підлітків до світу людей (соціальна сфера); «Домінанта» (С. Д. Дерябо) – для дослідження домінантності суб'єктивного ставлення до світу природи (природна сфера); «Опитувальник батьківського ставлення» (А. Я. Варга, В. В. Столін) – для дослідження рефлексії батьківського ставлення до себе (особистісна сфера); тест на визначення емпатії підлітків та юнаків (Л. П. Журавльова) – для дослідження інтегральної емпатії як складної психологічної системи забезпечення Я – Ти зв'язку при взаємодії людини зі Світом; методика діагностики міри задоволеності основних потреб (в модифікації Л. П. Журавльової, М. К. Романової) – для дослідження потребово-мотиваційного компонента екологічної свідомості; «Домінанта» (С. Д. Дерябо) – для дослідження когнітивного, емотивного та конативного компонентів екосвідомості; «Ціннісні орієнтації» (О. І. Мотков, Т. О. Огнева) – для дослідження ціннісно-смыслового компоненту екологічної свідомості.

Вивчення чинників ставлень особистості до себе, що полягають у визначенні рівня розвитку емпатійності та рефлексії підлітками батьківського ставлення виявляє наступне: прояв інтегральної емпатії у підлітків (рис. 4) є нерівномірним і коливається від дуже низького у середньому підлітковому (3,85%) та старшому підлітковому (2,7%) до високого у середньому (11,51%), старшому (6,98%) та молодшому (3,56%) підлітковому періодах. Дуже низького рівня інтегральної емпатії у молодшому підлітковому віці не виявлено. Низький рівень інтегральної емпатії виявлено у такому відсотковому співвідношенні: 37,8% у старшому підлітковому віці, 33,24% у середньому підлітковому віці та 18,46% у молодшому підлітковому віці.



Рис. 4. Динаміка розвитку інтегральної емпатії підлітків з повних сімей

Основу ставлень до навколишнього Світу та внутрішніх станів, які виникають у суб'єкта по відношенню до оточуючої дійсності, оснований на внутрісімейному кліматі, особливостях взаємостосунків у сім'ї, ставленні батьків до дитини. Закладена сім'єю система ставлень батьків до дітей складає основу системи ставлень останніх до Світу в силу того, що сім'я є первинним інститутом, в якому соціалізується та розвивається дитина. Результати дослідження системи батьківських ставлень (табл. 1) виявляють різноаспектність відображення їх у свідомості дітей різного вікового періоду.

Отримані результати свідчать про відчуття підлітками з боку батьків негативних емоційних станів; низьку оцінку їх здібностей; часткове прийняття та приниження індивідуальності. Ця тенденція спостерігається у молодшому підлітковому віці ($\bar{X}=10,55$ балів) з поступовим підвищенням у середньому ($\bar{X}=10,93$ бали) та зниженням у старшому підлітковому віці ($\bar{X}=10,13$ балів).

Таблиця 1

**Динаміка рефлексії підлітками батьківського ставлення
(у балах)**

Типи ставлення	Вибір	Віковий період			
		9 - 10	11 - 13	14 - 16	9 - 16
Прийняття	X	16,23	15,24	17,87	16,45
	Д	18,02	15,83	18,01	12,29
	Р	17,14	15,54	17,94	16,88
Кооперація	X	4,33	3,91	5,99	4,74
	Д	5,20	4,02	6,01	5,07
	Р	4,77	3,97	6,00	4,91
Симбіоз	X	3,81	3,73	5,22	4,25
	Д	4,50	4,22	5,48	4,73
	Р	4,16	3,98	5,35	4,50
Гіперсоціалізація	X	3,81	6,12	6,28	5,40
	Д	4,34	5,82	6,02	5,40
	Р	4,07	5,97	6,15	5,40
Маленький невдаха	X	1,35	1,13	1,48	1,29
	Д	1,21	1,08	1,54	1,28
	Р	1,28	1,10	1,51	1,30

Примітки: X – хлопці, Д – дівчата, Р – разом

З метою визначення переважаючого типу ставлення підлітків до Світу було визначено основні домінуючі тенденції у ставленнях підлітків. Встановлено, що у підлітковому віці вираженою є стратегія домінування у ставленні до інших людей (табл. 2).

Таблиця 2

Типи міжособистісних ставлень у підлітковому віці

Типи міжособистісних ставлень (в балах)	Вік (в роках)			
	9 – 10	11 – 13	14 – 16	9 – 16
Домінування (\bar{X})	0,33	3,30	2,02	1,88
Дружелюбність (\bar{X})	4,99	1,14	2,65	2,92

Примітки: \bar{X} – середнє арифметичне

Дослідження значущості суб'єктивних ставлень до різних сфер світу має нисхідну ієрархічну послідовність у підлітковому віці: соціальний світ, особистісний світ, світ природи (табл. 3).

Встановлено, що переважаючим компонентом екологічної свідомості у підлітковому віці є конативний (табл. 4).

Таким чином, екологічна свідомість є суб'єктивним відображенням особистісного, соціального та природного середовища, як єдиного неподільного Світу людини, що проявляється в екологічно спрямованій (екоцентричній) поведінці особистості і виступає умовою особистісного становлення та розвитку.

Таблиця 3

Ієрархічність ставлень підлітків з деструктивних та повних сімей до природи

Основні поняття	Віковий період (в роках)			Середнє значення рангу	Ранг
	9 – 10	11 – 13	14 – 16		
матеріальні цінності (хороші речі)	2	2	2	2	2
природа та тварини	5	6	7	6	6
влада	9	7	6	7,3	8
оточуючі люди	1	1	1	1	1
професія, навчання	7	5	4	5,3	5
стосунки хлопців з дівчатами	7	4	3	4,7	4
моральність (добро та зло)	3	9	8	6,7	7
наука та мистецтво	6	7	9	7,3	9
я сам (ставлення до себе)	3	2	4	3	3

Підлітковий вік є сенситивним для розвитку екологічної свідомості, оскільки у цей період школяр характеризується високою інтенсивністю та непрагматичністю взаємин з природою (молодший підлітковий вік), відбувається зміщення пізнавального інтересу зі світу природи на взаємодію з іншими людьми (середній підлітковий вік), домінуванням об'єктно-прагматичного ставлення до природи (старший підлітковий вік). Розвиток екологічної свідомості у підлітковому віці проявляється у зміні ставлень до оточуючого Світу, а кінцевою його метою є формування екологічної особистості.

Таблиця 4

Вираженість компонентів екологічної свідомості у ставленні до інших людей, природи та себе (у %)

Ставлення до:	Компонент		
	Когнітивний	Емотивний	Конативний
Природа	4,53	5,29	11,34
Інші люди	13,22	13,08	23,18
Я	5,98	8,05	15,33
Разом	23,73	26,42	49,85

Дослідженням розвитку екологічної свідомості підлітків з позиції особистісного зростання виявлено наступні особливості: у більшості школярів переважає середній рівень розвитку феномену; домінуючим компонентом екологічної свідомості є конативний, а значущість суб'єктивних ставлень до різних сфер світу має нисхідну ієрархічну послідовність: соціальний світ, особистісний світ, світ природи; система батьківських ставлень репрезентована шкалами відторгнення, соціальної бажаності, симбіозу, авторитарної гіперсоціалізації та інвалідизації; домінуючим типом міжособистісної взаємодії є стратегія домінування.

Перспективи подальших досліджень вбачаємо у вивченні особливостей становлення та розвитку екологічної особистості як умови особистісного зростання упродовж онтогенезу людини.

1.3. Екологічне ставлення до Іншого як основа особистісного зростання в юнацькому віці

Людина приходить у цей світ завдяки іншим людям. У середовищі інших вона формується, проживає власне життя, самоздійснюється. Зрештою, в інших людина себе продовжує, отримуючи так зване «соціальне безсмертя». Тому є цілком закономірним, що Інші, як активні суб'єкти соціального середовища особистості, задають вектор її розвитку та особистісного зростання, формують відчуття суб'єктивного благополуччя та реалізованості.

Міжособистісна взаємодія як об'єкт наукового аналізу. Співіснування двох унікальних та неповторних особистостей відбувається у формі міжособистісної взаємодії. У ході аналітичного огляду наукової літератури з проблем міжособистісної взаємодії виявлено, що різним аспектам даного феномену присвячена значна кількість як вітчизняних, так і зарубіжних досліджень, в яких спостерігається не лише неоднозначність у трактуванні її психологічних корелятивів, а й відсутність єдиної концептуальної моделі міжособистісної взаємодії в цілому (Коломієць, 2013).

Дослідження дефініцій міжособистісної взаємодії в межах несуперечливого психологічного тезаурусу дозволило встановити, що нею є випадковий чи умисний, приватний чи публічний, довготривалий чи короткочасний, вербальний чи невербальний, прямий чи опосередкований особистісний контакт двох людей (Коломієць, 2015). Суть міжособистісної взаємодії полягає у зіткненні